

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ПРОКОПЕНКО Ірина Петрівна

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ У СУС-
ПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ / 1880 -
ПОЧАТОК 30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ /

Спеціальність: 07.00.01 - історія гро-
мадських рухів і політичних партій

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступіня
кандидата історичних наук

Київ - 1992

РОБОТА ВИКОНАНА В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ АГРАРНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00816357 (U)

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор МОЙСІЗНКО В.Д.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор ГОРБАНЬ В.А.

- кандидат історичних наук, доцент ХОРОШУН Б.І.

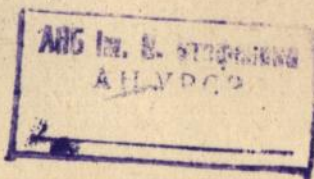
Провідна організація - Київський інститут харчової промисловості

Захист відбудеться "28" листопада 1992 року о "15⁰⁰" годині на засіданні спеціалізованої ради К 068.18.03 у Київському університеті ім. Тараса Шевченка /252601, м. Київ-ГСП, вул. Володимирська, 60, ауд. 349/.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці університету /вул. Володимирська, 58/.

Автореферат розіслано "25" вересня 1992 р.

Учений секретар *Іванцова* І.В. ІВАНЦОВА

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ. Звернення до теми історії сільськогосподарської кооперації в Україні, особливо до специфіки та етапів її розвитку у 20-х - на початку 30-х років ХХ століття, зумовлене рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів. По-перше, тім значенням, яке при здійсненні сучасної земельної реформи надається історичному досвіду. Аналіз розвитку кооперативного руху в українському селі на початку ХХ століття, в тому числі й в умовах першого періоду непу, дозволяє визначити найбільш ефективні форми ведення сільськогосподарського виробництва в незалежній Україні. По-друге, тим, що в рамках сільськогосподарської кооперації утверджувався плюралізм власності та форм господарювання у аграрному секторі України, зростала кількість заможних селян. По-третє, тим, що сільськогосподарська кооперація сприяла не лише вирішенню завдань економічного характеру, але й залученню хліборобів до участі в суспільно-політичному житті.

ОБ'ЄКТОМ ДОСЛІДЖЕННЯ автор обрав сільськогосподарську кооперацію України, яка наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття відіграла позитивну роль у підвищенні ефективності аграрного сектора України, збільшенні його внеску у формування продовольчого фонду, зростанні культурного рівня хліборобів, їхньої суспільно-політичної активності. У досліджуваній період з боку владних структур здійснювалися заходи, які були розраховані на зміну економічних відносин на селі. Царизм прагнув досягти цього шляхом відміни кріпосного права і здійснення століпінських реформ. Центральна Рада проголосила курс на соціалізацію землі. Радянська влада в період громадянської війни провадила націоналізацію землі та продовольчу диктатуру, а після її закінчення - лінію на одночасний розвиток різних форм власності та господарювання на селі. Кожна з вказаних владних структур у аграрній політиці відводила відповідне місце сільськогосподарській кооперації. При цьому питання про її місце і роль визначалися відповідно до тих форм власності та господарювання, які домінували у суспільстві.

ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ охоплюють період з кінця ХІХ до початку 30-х років ХХ століття. Це зумовлено тим, що хліборобські товариства в Україні виникли в 1880 р. На початку 30-х років ХХ століття в умовах насильницької колективізації сільського господарства кооперація була адміністративними методами ліквідована.

В рамках цього періоду кооперативний рух в Україні відбувався суперечливо. Наприкінці XIX - на початку XX століття проходило його становлення. У 1907-1917 рр. сільськогосподарська кооперація набула відносно широкого розмаху. У 1918-1920 рр. відповідно до декретів Радянської влади вона була ліквідована. В умовах послідовного здійснення непу сільськогосподарська кооперація була не лише відроджена, але й стала масовою і багатоплановою, одним з головних виробників сільськогосподарської продукції, особливо тваринницької. На завершальному етапі досліджуваного періоду - наприкінці 20-х - на початку 30-х років XX століття - в Україні, як і в цілому в колишньому СРСР, відбулося утвердження командно-адміністративної системи партійного апарату, культу Сталіна, що згубно вплинуло і на розвиток сільськогосподарської кооперації. У ході не сільницької колективізації вона була повністю ліквідована.

При визначенні теми дослідження враховувався СТУПІНЬ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ, які розглядаються у дисертації. Питання виникнення і розвитку сільськогосподарської кооперації з 1880 р. висвітлені в працях С.Бородаєвського "Історія кооперації" та І.Витановича "Історія українського кооперативного руху", які були опубліковані за кордоном^{1/}. В останній аналізуються економічні передумови виникнення кооперативного руху в Україні, виділено етапи його розвитку /1880-1905; 1906-1917; 1917-1920; 1921-1928; кінець 20-х - початок 30-х років/. Особливу увагу приділено становищу кооперативного руху в аграрному секторі Східної України в період громадянської війни та у 20-х роках. Обґрунтованим є твердження, що ліквідація сільськогосподарської кооперації в Україні у 1918-1919 рр. - результат продовольчої диктатури Радянської влади та нехтування інтересами хліборобів. Водночас підкреслюється ефективність прогресивного поєднання сільського трудового господарства з добровільною кооперативною організацією у першій половині 20-х років, коли послідовно здійснювалася нова економічна політика.

При аналізі та оцінці публікацій українських вчених з проблем розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні у 20-х

1/ Бородаєвський С. Історія кооперації. - Український видавничий фонд. - Прага, 1924; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964.

роках дисертант врахував, що у 1990 р. О.М.Атоян захистила кандидатську дисертацію "Сільськогосподарська кооперація періоду непу: проблеми теорії, політики, історії у літературі 20-х-початку 30-х років", в якій проаналізовано праці, опубліковані у 1917-1928 рр. При цьому акцентовано увагу на оцінці фактологічного матеріалу, що міститься у проаналізованих працях. На жаль, рід положень оціночного характеру не є достатньо аргументованими. Це перш за все положення про ідентичність колективізації сільського господарства з виробничим кооперуванням ^{1/}. До того ж, у вказаній праці проаналізовано незначну кількість праць, опублікованих у 1921-1929 рр. /із понад 4 тисяч менше 150/.

За змістовною спрямованістю публікації, які видані в вказані роки, можна поділити на чотири основні групи. Першу групу складають публікації, в яких розкриваються теоретичні аспекти суті та напрямів розвитку сільськогосподарської кооперації, її місце в політичному і економічному житті суспільства. До другої групи відносяться публікації про форми сільськогосподарської кооперації в Україні в середині 20-х років, соціальний склад сільських кооператорів. Третя група публікацій присвячена формам і методам господарювання у кооперативних сільськогосподарських об'єднаннях, аналізу їх економічного розвитку, внеску сільськогосподарської кооперації у вирішення продовольчої проблеми. Четверту групу складають публікації, в яких висвітлюються питання взаємовідносин сільськогосподарської кооперації з колгоспами і радгоспами, з органами державної влади і з комнезами.

В роботах, опублікованих у 1921-1929 рр. /до проголошення лінії "великого перелому"/ виявляється тенденція до об'єктивного висвітлення проблем розвитку сільськогосподарської кооперації. Вони містять офіційні документи, які дозволяють судити про політику КП/б/У і державних органів щодо розвитку сільськогосподарської кооперації, значний фактологічний матеріал /конкретні приклади, дані, таблиці/ про виробничу спрямованість і наслідки гос-

^{1/} Атоян О.Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины в период непу: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х - начала 30-х годов : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Киев: КГУ, 1990. - С.14-15.

подарування як окремих кооперативів, так і їх об'єднань. Характерно, що в ряді праць викладено альтернативні підходи у визначенні перспектив розвитку аграрного сектора України і висвітлено думки щодо місця і ролі сільськогосподарської кооперації в цьому процесі. Розробка проблем кооперативного руху, в тому числі сільськогосподарської кооперації, в 20-х роках йшла у двох основних напрямках: 1/ публікація агітаційно-пропагандистських праць про суть і форми сільськогосподарської кооперації, її роль в суспільно-політичному житті; 2/ дослідження, в яких ретроспективно висвітлювалися основні етапи розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні.

Що стосується першого напрямку, -- кількість праць була досить значною. За нашими неповними підрахунками у 1921-1928 рр., в період динамічного розвитку сільськогосподарської кооперації, опубліковано близько 4 тисяч брошур і статей. За змістом їх можна віднести до трьох груп: а/ теорія та історія сільськогосподарської кооперації; б/ напрями та форми її розвитку в умовах непу; в/ місце і роль кооперативних товариств у вирішенні продовольчої проблеми, залученні селян до суспільно-політичного життя. У працях, опублікованих у 1929-1930 рр., вже критично оцінюються заходи, спрямовані на звуження ролі сільськогосподарської кооперації, доводиться необхідність її збереження. В цей же час з'явилися праці, в яких кооперативні сільськогосподарські товариства розглядалися як основа для створення колгоспного ладу.

В 20-х -- на початку 30-х років з'явилися і праці, в яких не стільки досліджувалась суть і форми сільськогосподарської кооперації, скільки доводилась об'єктивна необхідність прийнятих більшовицькою партією і державою рішень з цього питання. Але існує і протилежний, хоч і менш поширений, підхід до проблеми, якого дотримувалися представники "старої кооперації": напрями розвитку кооперативного руху на селі в 20-х роках вони пояснювали виключно нерозумною діяльністю органів Радянської влади. І той, і інший підходи мають свої плюси й мінуси.

У публікаціях 20-х років ще не цитуються рішення більшовицької партії. Є в них посилання на законодавчі акти Радянської влади. У формі полеміки висвітлюється ставлення авторів до інших позицій. Судження, оцінки відбивають точку зору самих авторів. Все

це сприяло формуванню різних підходів до оцінки діяльності сільськогосподарської кооперації, визначенню перспектив її розвитку.

У 30-х - 40-х роках у дослідженнях з суспільних наук проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні по суті не висвітлювалися. Коли ж про неї згадувалося, то в основному в негативному плані.

Різні аспекти розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні знайшли відображення у монографіях П.І.Бакумеєва, М.Т.Куча, З.П.Шульги, опублікованих у 60-х роках. В цілому в них зосереджений фактологічний матеріал про розвиток різних форм сільськогосподарської кооперації виробничо-збутового характеру. У зв'язку з оголошенням теоретичної спадщини М.І.Бухаріна антиартійною, антимарксистською негативно зображувались роль і діяльність кредитної кооперації, прихильником якої він був. Акцентувалось, що кредитні, як і ряд спеціалізованих, кооперативи були куркульськими. Більш широко проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації розглянуті у працях 70-х років. У дисертаціях і публікаціях П.М.Денисовця, Р.Д.Ляха, Б.М.Мигулі, В.А.Шибульського виділено фрагменти про причини ліквідації сільськогосподарської кооперації в Україні в роки громадянської війни, фактори, що зумовили її відродження на початку 20-х років. Вказані автори відносять колгоспи, що виникли в той час, до кооперативних товариств, перебільшують роль комнезамів у розвитку сільськогосподарської кооперації.

В цілому історична література з досліджуваної проблеми, яка опублікована у 70-х - першій половині 80-х років, відображає історичні традиції апологетичного аграрного курсу КПРС. Всебічний аналіз дійсних проблем розвитку сільськогосподарської кооперації певною мірою підмінено описом "магістральної лінії" комуністичної партії.

У 80-х - на початку 90-х років проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації у 20-і роки знайшли відображення у документальних збірниках, виданих обласними партійними і державними архівами. Витяги з офіційних документів, статистичні дані дають уяву про те, як сільськогосподарська кооперація розвивалася у певних регіонах і в цілому в Україні, про результативність господарювання кооперативних товариств залежно від кліматичних умов, за-

безпечення тягловою силою, насінням, організації праці. Проблеми сільськогосподарської кооперації більш широко, ніж у минулі роки, висвітлені у дисертаціях, колективних та індивідуальних монографіях, навчальних посібниках, брошурах, статтях.

Нові підходи щодо висвітлення ролі сільськогосподарської кооперації у розвитку виробничих відносин в Україні у 20-і роки відображено у колективній монографії С.В.Кульчицького, С.Р.Ляха, В.М.Марочка^{1/}. Вони полягають у тому, що сільськогосподарська кооперація розглядається як важливий фактор зміни характеру відношення до власності та праці, впровадження інтенсивних форм господарювання, утвердження нових взаємовідносин у процесі спільної праці.

На серйозну увагу заслуговують монографії В.В.Калініченка і Г.І.Сургай^{2/}, які опубліковані у 1991 р. В.В.Калініченко розглядає проблеми розвитку кооперативного руху в аграрному секторі через призму земельних громад і об'єднану форму селянського землекористування. У праці Г.І.Сургай перш за все проаналізовані з точки зору позитивного і негативного значення з'їздів, конференцій КП/б/У закони, декрети, постанови ВУЦК і Раднаркому УРСР, в яких є положення про суть і напрями розвитку сільськогосподарської кооперації. По-друге, в ній наведено нові дані про зростання кількості різних форм сільськогосподарської кооперації у 1923-1928 рр., подано ґрунтовне описання структури управління її діяльністю /по горизонталі та за вертикаллю/. По-третє, значну увагу приділено розкриттю розвитку кооперативного руху в буряківництві.

Різні аспекти становища і розвитку сільськогосподарської кооперації у 20-х - 30-х роках висвітлені у статтях Б.І.Хорошуна, Л.І.Марчука, І.І.Бутенка, І.І.Каспрука, О.М.Атоян, Ю.А.Горбаня, опублікованих у 170 випуску "Наукових праць з питань політичної історії"^{3/}. Особливу увагу приділено розкриттю ролі сільськогос-

1/ Див.: Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.М. Становление основ социалистического уклада крестьянства УССР. - К., 1987.

2/ Калініченко В.В. Селянське господарство України у доколгоспний період /1921-1929 рр./ - К., 1991; Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. - К., 1991.

3/ Наукові праці з питань політичної історії /Республіканський міжвідом. наук. зб. - Вип.170. - Уроки нечу і сучасна економічна політика. - К.: Либідь, 1991.

подарської та споживчої кооперації у здійсненні нової економічної політики, вирішенні продовольчої проблеми. Незважаючи на те, що стаття О.М.Атоян і Ю.А.Горбана носить історіографічний характер, в ній досить ґрунтовно проаналізовано зв'язи з теорії та практики кооперації України, узагальнено новий фактологічний матеріал про організаційну структуру Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації.

Однак навіть у вказаних роботах розглядаються лише економічні аспекти сільськогосподарської кооперації. По суті в межах старих концептуальних підходів висвітлюються питання про етапи розвитку і значення сільськогосподарської кооперації. Її соціальна база розглядається лише з класових позицій, без урахування традиційної прихильності українських хліборобів до кооперативного руху. Недостатньо проаналізовано статус різних форм селянського землекористування – індивідуальних і колективних – у рамках кооперативних об'єднань. Зберігаються старі оцінки кредитної кооперації. Дуже слабо висвітлено суспільно-політичні аспекти проблеми. По суті не розкрито роль сільськогосподарської кооперації у суспільно-політичному житті України у 1922–1928 рр. У працях не розглянуто альтернативні підходи щодо місця і ролі сільськогосподарської кооперації, перспектив її розвитку.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ полягають у тому, щоб на основі принципів історизму та співставлення документів більшовицької партії, законодавчих і виконавчих органів Радянської влади, кооперативних органів, конкретно-історичних матеріалів розкрити суперечливий характер розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття, причини та наслідки її ліквідації, зосередити увагу на уроках, які важливо врахувати в умовах проведення сучасної земельної реформи, утвердження плюралізму власності та господарювання в аграрному секторі України, сформулювати практичні рекомендації про можливість врахування як позитивного, так і негативного досвіду розвитку кооперативного руху в українському селі у 20-х роках XX століття.

Конкретизація даної мети знайшла свій вияв у таких завданнях: дати теоретично-методологічне обґрунтування ролі сільськогосподарської кооперації в соціально-економічному розвитку суспільства; через історіографічну оцінку стану наукової розробки

перетворень в сільському господарстві. "Ленінський кооперативний план" передбачав взаємопов'язаний одночасний розвиток усіх видів кооперації - виробничої, кредитної, споживчої в усіх галузях народного господарства; важливо й те, що оцінювалося не можливість й необхідності залучення до кооперативних форм господарювання як індивідуальних, так і колективних господарств.

При написанні дисертації автор керувався й тим, що проблемно-методологічні аспекти суті та напрямів розвитку сільськогосподарської кооперації містяться у працях діячів більшовицької партії М.І.Бухаріна, В.М.Молотова, О.І.Рикова, Л.Д.Троцького, М.Мещерякова. М.І.Бухарін вважав, що головну увагу слід приділяти розвиткові кредитної кооперації^{1/}. Саме вона, на його думку, була здатна забезпечити інтенсивний розвиток усіх видів виробничих, в тому числі сільськогосподарських, товариств кооперативного типу. М.Мещеряков і Л.Д.Троцький розглядали кооперацію як тимчасовий засіб у процесі соціалістичного будівництва^{1/}.

При оцінці розвитку кооперативного руху в Україні у 1880-1922 рр. враховано положення, які містяться не лише у документах РСДРП /після жовтня 1917 р. - РКП/б/ і КП/б/У/, але й українських політичних партій, які діяли у вказаний період /Револуційна українська партія /РУП/, Українська соціал-демократична робітничка партія /УСДРП/, Українська радикально-демократична партія /УРДП/, Українська селянська спілка та ін./ . Враховано положення з аграрно-селянського питання з програми та рішень Української Комуністичної партії /боротьбисти/. Позитивно ставлячись до кооперативного руху, кожна з політичних партій дотримувалась специфічних підходів у питаннях про його соціальну базу, місце і роль у суспільно-політичному житті. У складних умовах громадянської війни, коли Україна була ареною воєнних дій, жодна з політичних партій не змогла здійснити свої плани в питаннях кооперативного руху. Після її закінчення в Східній Україні в цій, як взагалі в усіх сферах політичного, економічного, культурного життя, здійснювала-

^{1/} Див.: Мещеряков Н. Кооперация, социализм и диктатура пролетариата. - М.; Рабочий мир, 1919. - С.26; Троцкий Л.Д. Новая экономическая политика Советской России и перспективы мировой революции. - М., 1923. - С.19; Його ж. Политические перспективы. - М., 1925. - С.68.

ся політика КП/б/У, яка стала так званою керівною силою українського суспільства. Її надзвичайно суперечливий характер призводив до широкого розмаху сільськогосподарської кооперації, то до її занепаду і повної ліквідації. Тому аналіз документів усіх ланок КП/б/У принципово необхідний при розгляді становища та напрямів розвитку сільськогосподарської кооперації у 20-х - 30-х роках.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧУ БАЗУ становлять опубліковані документальні та архівні матеріали, що дозволило дисертанту по-новому оцінити суть і напрями розвитку сільськогосподарської кооперації, її місце у соціально-політичному і економічному житті України у 20-х - 30-х роках.

Опубліковані документальні матеріали можна умовно поділити на три групи. Перша - це стенографічні звіти з "їздів і конференцій КП/б/У, пленумів її Центрального Комітету, конференцій місцевих організацій КП/б/У, їхніх виборних органів. Тут є доповіді офіційного характеру, виступи учасників партійних форумів, прийняті на них резолюції та постанови з проблем сільськогосподарської кооперації, є й спеціальні збірники ^{I/}. Друга група опублікованих документів - стенограми всеукраїнських з'їздів Рад, республіканських конференцій та нарад з питань розвитку сільського господарства, декрети і закони уряду України про сільськогосподарську кооперацію, її структуру і форми господарювання. До третьої групи відносяться збірники та календарі-довідники, у яких є значний фактологічний матеріал про кількість кооперативних господарств у аграрному секторі України.

Значну частину джерелознавчої бази становлять матеріали Центрального архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади та державного управління України, Центрального архіву громадських об'єднань, Житомирського обласного архіву. По суті архівними за своїм характером є публікації, які становлять бібліографічну рідкість /збереглися в кількох, переважно І-2 примірниках/. В них в основному наведено дані про динаміку розвитку сільськогос-

---

I/ Закони о кооперации / Сборник декретов-постановлений, инструкций, примерных уставов и пр. / Сост. А.М.Долматовский. - М., 1924; Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію /серпень 1926 - січень 1927 року/. - Х., 1927.

подарської кооперації, потенціальні можливості окремих кооперативів, їхньої виробничої діяльності.

Використання усієї сукупності охарактеризованих джерел, їх критична оцінка в цілому дають можливість дослідити суспільно-політичні аспекти сільськогосподарської кооперації в межах вказаного історичного періоду.

Специфіка вивчення документів, в яких відображені проблеми сільськогосподарської кооперації, полягала в тому, що в них міститься не лише пряма, але й побічна інформація, тобто є відомості не лише про основний предмет, але й дані, факти про глобальні політичні події, їх оцінка. Це зумовило необхідність використання порівняльно-історичного методу, який передбачає синтетичне усвідомлення історичного процесу, побудованого на конкретному аналізі історичних фактів. Усі аспекти розвитку сільськогосподарської кооперації вивчалися з урахуванням конкретно-історичних умов, специфіки їх дій та у хронологічній послідовності.

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ЗНАЧИМІСТЬ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ, як вважає автор, полягає в тому, що висновки й положення, новий фактичний матеріал можуть бути використані для теоретичного осмислення шляхів та засобів вирішення аграрного питання в Україні, в тому числі розвитку сільськогосподарської кооперації; при підготовці наукових праць з історії українського селянства, а також відповідного розділу історії Української держави. Ряд висновків та узагальнень доведені до практичних рекомендацій, спрямованих на утвердження нових виробничих відносин, плюралізму власності та господарювання в аграрному секторі України.

СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ зорієнтована насамперед на висвітлення розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні в проблемно-хронологічному плані. При її визначенні автор виходив з того, що сукупність проблем, що становлять основний зміст розділів дисертації, повинна забезпечити цільний аналіз впливу сільськогосподарської кооперації на політичний та соціально-економічний розвиток України наприкінці XIX – на початку XX століття, особливо у 20-х роках, зосередити увагу на маловивчених питаннях теми.

АПРОБАЦІЯ РОБОТИ. Основні положення і результати дослідження доповідалися на республіканській та міжвузівській конференціях

/м.Київ, 1991 та 1992 рр./, науково-практичній конференції молодих учених /м.Житомир, 1990 р./, а також обговорювались на засіданнях кафедри історії України і наукових семінарах викладачів навчально-методичного центру з гуманітарної освіти Українського аграрного університету, викладені у публікаціях автора. Матеріали дисертації використовуються в курсах лекцій з історії України та спецкурсах "Історичні та соціальні аспекти аграрних відносин в Україні".

СТРУКТУРА І КОРОТКИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

У ВСТУПІ розкривається актуальність теми, характеризується ступінь наукової розробки проблеми, визначаються мета і завдання дисертації, обґрунтовується новизна і практична значимість одержаних результатів, хронологічні рамки дослідження, аналізується джерелознавча база.

В ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ висвітлюються питання про становлення і розвиток кооперативного руху в Україні наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття.

Наведені матеріали свідчать, що в Україні спочатку виникли осередки споживчої та кредитної кооперації. Перше хліборобське кооперативне товариство створив у 1894 р. на Херсонщині М.В.Левитський. Наприкінці 90-х років у 25 селах Херсонської губернії діяли 125 таких товариств, навколо яких гуртувалося понад 3 тис. селян ^{1/}. М.В.Левитський прагнув перетворити хліборобські товариства не лише в господарські організації, але й у зародки "морального життя" ^{2/}.

На основі аналізу документальних матеріалів розкривається суть двох напрямів в кооперативному русі України на початку ХХ століття. Прихильники першого прагнули влити українську кооперацію в загальноросійську. Лідери ряду політичних партій України, особливо Української радикально-демократичної партії /С.Єфремов, Б.Грінченко, Ф.Матушевський, Д.Дорошенко/ виступали за самостій-

1/ Марочко В.І. Кого називали "артільним батьком" української кооперації // Історія України в запитаннях та відповідях. - Вип. 3. - К., 1991. - С.38-39.

2/ Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні // Червоний шлях. - 1925. - №4. - С.52.

не існування українського кооперативного руху. Цей напрям домінував на західноукраїнських землях, де на початку ХХ століття діяли кредитні, споживчі та сільськогосподарські спеціалізовані товариства, побудовані за національною ознакою.

Розвиткові кооперативного руху серед хліборобів сприяла діяльність сільськогосподарських спілок і товариств діячів земств та інтелігенції /Харківська спілка сільського господарства, Південно-російське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості, об'єднання сільських господарств Вінницької, Кам'янець-Подільської, Полтавської губерній/.

Аналіз нових документальних матеріалів у розділі свідчить, що значне похвалення кооперативного руху в Східній Україні відбувалося в період здійснення аграрних реформ П.О.Столипіна. Значну роль в цьому відіграв Селянський поземельний банк, який надавав кредити кооперативним товариствам. На 1 січня 1915 р. в Україні було 1500 сільськогосподарських і 2500 споживчих товариств - майже 40% від загальної кількості їх в Росії^{1/}. З початком першої світової війни не лише звузилася сфера впливу кооперації, але й започаткувалися причини її ліквідації у 1918-1920 рр. Вже у вересні 1914 р. до царської армії було мобілізовано значну кількість кооператорів. Це призвело насамперед до послаблення виробничої кооперації. Споживча кооперація по суті підпала під вплив заготівельних підрозділів царської армії та гільдії купців, які використовували її у власних цілях. Послаблення сільськогосподарської кооперації, особливо виробничої, стало однією з вирішальних причин кризових явищ у сільськогосподарському виробництві. Після лютневої революції 1917 р. відбулося відродження кооперативного руху в Україні.

У розділі на конкретних прикладах розглянуто особливості продовольчої політики владних структур, які змінювали одна одну протягом 1918-1920 рр., коли Україна була ареною воєнних дій. Вона базувалася на принципах насильницького вилучення у селян продо-

---

^{1/} Підраховано за даними: Бордаєвський С.В. Вказ. праця. - С.321, 330; Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління України /далі - Центральний державний архів.../. Ф.274. Оп.4. Спр.456.

вольства. Радянська влада здійснювала продовольчу диктатуру. За її декретами восени 1918 р. були ліквідовані галузеві та спеціальні кооперативні центри, крім Центроспілки. Їхнє майно було експропрійоване і одержавлене. Споживча кооперація була позбавлена заготівельних функцій, вони були передані органам Наркомпроду. Ці заходи були виявом політики "воєнного комунізму", яка базувалася на націоналізації всіх галузей народного господарства, банкових установ, залізниць, забороні сільської торгівлі, товарно-грошових відносин, підприємництва.

В ДРУГОМУ РОЗДІЛІ на основі узагальнення і співставлення значного статистичного матеріалу обгрунтовано висновок про важливе значення сільськогосподарської кооперації в економічному та суспільно-політичному житті України у 20-х роках.

В аналітичному плані розглянуто два підходи до проблем розвитку сільськогосподарської кооперації, які ще певний час виявлялися після закінчення громадянської війни /грудень 1920 - лютий 1921 рр./. Перший не передбачав існування сільськогосподарської кооперації як самостійної структури. Його відстоювали працівники і консультанти Наркомпроду України, який очолював М.К.Владимиров. Другий підхід передбачав самостійне існування сільськогосподарської кооперації. Його дотримувалися послідовники О.В.Чайнова, які працювали у Наркомземі України. Після проголошення нечу відбулася еволюція поглядів наркомпродівців з вказаної проблеми. За поданням М.К.Владимирова у жовтні 1921 р. РНК УРСР прийняв Декрет про сільськогосподарську кооперацію як самостійну форму господарювання^{1/}. У розділі характеризуються два періоди її розвитку в 20-х роках. Перший - 1921-1922 рр., коли було відроджено сільськогосподарську кооперацію. Понад 85% її товариств в цей час становили ТСОЗи. Другий - 1923-1926 рр., коли сільськогосподарська кооперація набула широкого розмаху - до 1928 р. вона охопила 82,5% селянських господарств України. Домінували спеціалізовані та кредитні сільськогосподарські товариства /об"єднання/. У січні 1926 р. в складі сільськогосподарської кооперації України було 4720 універсальних і 5087 спеціалізованих товариств. Вони об"єднували 1385

1/ Собрание указаний и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. - 1921. - №21. - С. 734-735.

тис. селянських господарств /28,3% від їх чисельності/ 1/. в рамках спеціалізованої кооперації діяли підприємства переробної промисловості. У жовтні 1926 р. діяло 2000 таких підприємств, в тому числі 800 млинів і крупорушок, близько 400 маслобоєнь і сироварень 2/.

На основі узагальнення та аналізу типових фактів, наведених у розділі, проаналізовано зміни у соціальному складі сільськогосподарської кооперації. Він в цілому не відображає розподіл селянських господарств за їхнім економічним становищем. За станом на 1 жовтня 1927 р. із загальної кількості селянських господарств 31,1% відносили до так званих кволих /економічно маломісних/, 59% - до середняцьких, 7,5% - до заможних, 2,4% - до місних - куркульських. У рамках сільськогосподарської кооперації діяли лише 15,3 кволих /економічно маломісних/ господарств, 68% - середняцьких, 59,5 - заможних, 53,5% - місних-куркульських. Це означає, що в кооперативних товариствах діяли кожне шосте маломісне /бідняцьке/ господарство, понад дві третини середняцьких і кожне друге заможне і куркульське господарство 3/.

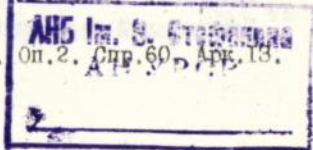
У розділі обґрунтований висновок про те, що структура сільськогосподарської кооперації засновувалася на демократичних засадах. До складу "Сільського господаря" входили 88 сільгоспспілок: 75 на правах дійсних членів /в тому числі 6 губернських/ і 13 райсільгоспспілок, які безпосередньо не були його членами. Водночас його структурами були організації, які мали певні автономні права: Всеукраїнська сільськогосподарська спілка /у Києві з філіями у Харкові та Одесі/, Київський та Харківський "Союз-банк", Одеський "Союз-кредит", Харківська губернска і повітова каси дрібного кредиту, Одеське відділення Всеросійської "Сільгоспспілки" 4/. У 1925 р. при правлінні "Сільського господаря" було створено "Всеукраїнську Раду по колективізації сільськогосподарського виробництва України". До її складу входили 14 осіб /11 членів і 3 кандида-

1/ Центральний державний архів громадських об'єднань України /далі - ЦДАГОУ/. Ф.І. Оп.20. Спр.2305. Арк.І.

2/ Центральний державний архів... . Ф.325. Оп.І. Спр.289. Арк.110-111.

3/ ЦДАГОУ. Ф.І. О.20. Спр.2753. Арк.60.

4/ Центральний державний архів... . Ф.290.

ти/, в тому числі 5 представників колективних господарств, обраних на Всеукраїнському з'їзді колгоспів і по одному представникові від "Сільського господаря" Наркомзему, Сільгоспкомісії ЦК КП/б/У, ЦК КНС, Укрсільбанку 1/.

На основі конкретного матеріалу показано, що в рамках сільськогосподарської кооперації розвивалися підприємництво, господарський розрахунок, прагнення до підвищення товарності господарства, збільшення виробництва землеробства і тваринництва.

В середині 20-х років сільськогосподарська кооперація стала одним з найбільших постачальників продовольства. Через її товариства заготовлялося майже три чверті продовольства /зерно, продукти тваринництва, 100% тютюну і конопель/ 2/.

У розділі наведено конкретні приклади про місце сільськогосподарської кооперації у товарообігу в Україні. Її збутові операції зросли з 1923 до 1926 року в п'ять разів - з 50 до 233,7 млн. крб. Загальний товарообіг сільськогосподарської кооперації зріс з 409,5 млн. крб. у 1926 р. до 650 млн. крб. у 1927 р.; власні фонди зросли відповідно з 34,1 до 52,4 млн. крб. 3/ Про важливе місце, яке посідала сільськогосподарська кооперація УСРР у загальному економічному комплексі, свідчить те, що 24 січня 1928 р. Рада праці та оборони СРСР прийняла постанову про дозвіл Українській кооперації в особі утвореного Вукоопспілкою, "Сільським господарем" та Українським банком Об'єднаного Закордонного Представництва Всеукраїнських спілок /Укркооп/ безпосереднього виходу на закордонні ринки на рівних основах з Центроспілкою 4/.

Члени сільськогосподарської кооперації брали активну участь у суспільно-політичному житті України. Її представники обиралися до Рад, виборних органів кооперації, брали участь в організації та проведенні культурно-освітніх заходів.

Широкий розвиток кооперації на основі непу став одним із вирішальних факторів піднесення сільськогосподарського виробництва.

1/ ЦДАГОУ. Ф.І. Оп.20. Спр.2069. Арк.29.

2/ Там же. Ф.І. Оп.20. Спр.2069. Арк.49.

3/ Витанович І. Вказ. праці. - С.285.

4/ Центральний державний архів... , Ф.3. Оп.І. Спр.1333. Арк.6

До речі, про це відзначено не лише у офіційних документах КП/С/У і уряду УРСР, а й у працях багатьох зарубіжних авторів. "Завдяки непу, - відзначає В.Малінкович, - українські селяни дістали відносну економічну самостійність та можливість господарювати на своїй землі. Навіть не зважаючи на жорстоку податкову політику держави виколочування як найбільше коштів для розвитку індустрії, в хатах хліборобів з'явився добробут" ^{1/}.

В ТРЕТЬОМУ РОЗДІЛІ висвітлено політичні та економічні наслідки насильницької колективізації та ліквідації сільськогосподарської кооперації. На основі аналізу документів офіційного характеру та звітних матеріалів зроблено висновок, що із року в рік кооперативним товариствам підвищувалися плани здачі зерна і тваринницької продукції, грошовий податок. Їм зменшувалося кредитування. Чимало кооперативних товариств перетворювалося у колгоспи і навіть радгоспи.

На основі нових документальних джерел у розділі обґрунтовано висновок, що у 1929-1930 рр. сільськогосподарська кооперація була використана для насильницького насадження колгоспів. Саме регіони, в яких широко розвивалася сільськогосподарська кооперація, особливо спеціалізована, були віднесені до зони, де в першу чергу намічалася проведення суцільної колективізації. В Україні це були степові та лісостепові зони.

У розділі наведено рішення ЦК КП/С/У, директивні листи за підписом С.В.Косіора, які свідчать, що з початком так званої суцільної колективізації здійснювалися заходи, спрямовані на ліквідацію сільськогосподарської кооперації ^{2/}. Її майно було експропрійоване. Сотні тисяч кооператорів репресовано, виселено за межі України. З ліквідацією сільськогосподарської кооперації держава стала монополістом у визначенні обсягів виробництва і заготівлі сільськогосподарської продукції, закупівельних і роздрібних цін на неї. По суті було відновлено продовольчу диктатуру.

У 1930-1933 рр. відбувалося падіння сільськогосподарського

1/ Малінкович В. Голод 33 року на Україні // Сучасність. - Част. 10. - 1988. - Жовтень. - С.18.

2/ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.3153. Арк.14; Там же. Спр.3147. Арк.31.

виробництва. Воно, на думку І.Майстренка, "... яке квітувало за непу, впало протягом 1932-1933 років більше, ніж на 50%"^{1/}. Насильницька колективізація стала початком перманентної кризи в аграрному секторі України. Ліквідація сільськогосподарської кооперації стала одним із факторів розселення.

В ЗАКЛЮЧЕННІ підведено підсумки дослідження, зроблено узагальнюючі висновки, сформульовано певні рекомендації.

У розвитку сільськогосподарської кооперації Східної України з 1880 р. - моменту виникнення хліборобських товариств-до початку 30-х років ХХ століття - було чотири етапи. Перший охоплював понад 25 років /1880 - 1905-1907 рр./. Це був час виникнення у різних регіонах Східної України невеликих кооперативних сільськогосподарських об'єднань. Водночас сільськогосподарські спілки, комітети, до складу яких входили вчені, представники українських партій, земств, провадили серед різних верств селянства, в основному заможних хліборобів, пропаганду кооперативних принципів господарювання в аграрному секторі. Другий етап становив понад 10 років /1907-1918рр./. В умовах здійснення століпінських аграрних реформ серед хліборобів набула досить широкого розмаху кредитна кооперація. Вона сприяла ефективному проведенню землеупорядних робіт, впровадженню у сільськогосподарське виробництво інтенсивних форм господарювання і на цій основі збільшення виробництва продовольства. Кооперативні об'єднання відіграли значну роль у його заготівлі та реалізації. Водночас вони провадили серед хліборобів культурно-освітню роботу, залучали їх до участі в певних заходах політичного характеру. В кооперації виховувалися нові громадські сили для українського національного руху. Сільськогосподарська кооперація в цей період набула розвитку в основному в південних районах Східної України. Третій етап охопив два з лишнім роки, коли в Східній Україні відбувалося протиставлення політичних сил за владу. Діячі Центральної Ради, Української Народної Республіки з метою завоювання на свій бік селянства підтримували кооперативні організації, які були значною силою. Більшовики ж, вважаючи кооперацію контрреволюційною силою, командно-адміністративними методами ліквідували кооперативні організації, в тому числі і сільськогосподарські.

^{1/} Майстренко І. Ювілей Сталіна і Леніна і завершальний етап більшовизму // Сучасність. - Квітень 1980. - Част. 4. - С.113.

Ліквідація сільськогосподарської кооперації переслідувала не стільки господарські, як головним чином політичні цілі. Значною мірою точилася боротьба між більшовицькою партією та кооперативами за вплив на маси, в першу чергу на селянство. Більш того, політичні погляди лідерів кооперативного руху не співпадали з поглядами комуністів. Кооперативні органи України виступали за Установчі збори /й, природньо, проти Радянської влади/ і деякі її керівники були прибічниками нерадянських урядів /на Україні - Центральної Ради, Директорії; були навіть прихильники отаманства; окремі з них активно підтримували денікінців, врангелівців, білополяків/. Більшовики домагалися перетворення кооперації у придаток органів Радянської влади, ліквідації демократичних принципів їх функціонування. Коли стало очевидним, що не лише лідери, але й широкі маси кооперативних об'єднань не підтримують більшовицьку лінію, були прийняті рішення про їх ліквідацію. Цим було доведено, що Радянська влада діє адміністративно-командними методами, не сприймає плюралізму в усіх сферах життя: політичній, економічній, ідеологічній. Ліквідація Радянською владою сільськогосподарської кооперації свідчило, що вона фактично не рахується з інтересами селянства - найбільш чисельної верстви суспільства, від якої значною мірою залежить стабілізація в державі, забезпечення населення продовольством. А це викликало незадоволення усіх верств хліборобів, які й виступили на завершальному етапі громадянської війни проти Радянської влади і вимагали докорінної зміни економічної політики, відродження прогресивних форм господарювання, в тому числі сільськогосподарської кооперації.

Четвертий етап - 1921-1928 рр. В результаті державної допомоги і підтримки мільйонів хліборобів сільськогосподарська кооперація стала масовою і відіграла значну роль у вирішенні продовольчої проблеми та суспільно-політичному житті України взагалі. Її ліквідація стала однією з найважливіших причин кризи в аграрному секторі, погіршення продовольчого становища в Україні.

Новий етап у кооперативному русі в Україні настає в умовах утвердження її державної незалежності. В процесі утвердження плюралізму власності та господарювання в аграрному секторі України виникають різні форми сільськогосподарської кооперації. Чимало колгоспів перетворені у акціонерні кооперативні товариства, у го-

сподарства хліболюбів-пайщиків. Більш спеціалізованими стають міжгосподарські об'єднання. Виникли кооперативні кредитні та машинно-тракторні товариства фермерів. Різні за організаційними формами сільськогосподарські кооперативні товариства перетворюються у товарні господарства. Вони не лише виконують плани задачі сільськогосподарської продукції державі, але й реалізують значну її кількість на ринку. Утверджуються й агропромислові асоціації, суб'єктами яких стають виробники незалежно від того, яку форму господарювання вони обрали.

Однак покищо нова хвиля розвитку сільськогосподарської кооперації знаходиться у зародковому стані. Її розмах, як свідчить досвід, можливий на основі докорінної перебудови всіх сфер суспільного життя, послідовного проведення земельної реформи, створення економічних умов для всіх форм господарювання на селі. У процесі здійснення докорінних змін у аграрному секторі важливо і доцільно використати позитивний історичний досвід вирішення аграрно-селянського питання на принципах аграрної політики в умовах миру, розвитку сільськогосподарської кооперації.

Досвід свідчить, що сільськогосподарська кооперація може базуватися на основі трьох форм власності на землю - приватної, колективної, державної та відповідних типів господарств - індивідуальних /фермерських/, об'єднань пайщиків, державних /радгоспів, агроцехів державних підприємств, установ/. Найбільший ефект дають спеціалізовані кооперативи, особливо тваринницького і бурякового напрямів. В умовах плюралізму власності та господарювання, підвищення питомої ваги індивідуальних /фермерських/ господарств важливо і необхідно створювати та розширювати мережу кооперативних кредитних та машинно-тракторних товариств.

Ефективна діяльність усіх ланок та типів сільськогосподарської кооперації можлива за умови створення чіткої її організаційної системи. На загальнодержавному рівні доцільно створити орган типу "Сільського господаря", а обласному і районному - відповідні ради кооператорів. В усіх ланках управління слід мати: сектори індивідуальних /фермерських господарств, колективних господарств, державних господарств; галузеві відділи /землеробства, тваринництва, машинний та ін./; групи пропаганди, культурно-освітньої роботи, соціального захисту.

З метою утвердження сільськогосподарської кооперації, створення сприятливих умов для її діяльності доцільно і важливо здійснити такі заходи: прийняти новий Закон України про розвиток сільськогосподарської кооперації в умовах плюралізму форм власності та господарювання, одночасного існування і розвитку різних категорій господарств /індивідуальних /фермерських/, колективних /асоціацій пайщиків, акціонерних товариств хліборобів/, підсобних господарств хліборобів, агроцехів промислових підприємств і організацій;/; законодавчо визначити шляхи перетворення колгоспів у асоціації пайщиків або акціонерні товариства, які б діяли на принципах кооперування; розробити законодавчі акти і положення про структури і відповідні права, форми діяльності різних категорій сільськогосподарської кооперації: а/ сільських /селищних/ землеробських товариств; б/ кооперативних об'єднань фермерів для збуту виробленої продукції, придбання сільськогосподарського реманенту, худоби, насіння, добрив; в/ кооперативів за галузево-професійною ознакою /тракторницькі, землеробські, будівельні/ у складі колективних господарств /асоціації пайщиків, акціонерні товариства хліборобів/; у рамках відповідних ланок сільськогосподарської кооперації створити машинні товариства для обслуговування фермерських господарств малогабаритною технікою.

З метою створення умов для ознайомлення широких мас хліборобів із суттю і принципами розвитку сільськогосподарської кооперації доцільно видати "Бібліотечку кооператора-хлібороба". Доцільно видати книгу "З історії становлення та розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні". Ряд брошур можна було б присвятити життєдіяльності вчених-аграрників, які розробляли принципи розвитку кооперативного руху в сільському господарстві, опису форм кооперативів, розкриття принципів господарювання сільських кооперативів.

Основні результати дисертації відображено у публікаціях автора:

1. Прокопенко И.П. Эволюция взглядов В.И.Ленина на проблемы сельскохозяйственного кооперирования в 20-е годы // Научно-методические материалы по проблемам политической истории. - Житомир, 1990. - С.23-27.

2. Прокопенко И.П. О необходимости восстановления ленинских

идей о кооперації // Тезиси доклада на научно-практичеській конференції молодих учених. - Ч.І. - Житомир, 1990.

3. Прокопенко І.П. Суперечливі процеси розвитку сільськьогосподарськьої кооперації в період громадянськьої війни та у 20-х роках // Із історії сільськьогосподарськьої кооперації в Україні. - К., 1992. - С.15-20.

4. Прокопенко І.П. Україна незалежна демократична держава // Демократична революція 1917-1918 років - важлива віха у боротьбі українськього народу за державну незалежність. - К., 1992. - С.36-50.

5. Висвітлення аграрних відносин в Україні у працях вчених і політичних діячів українськьої діаспори (1917-1991 рр./). - К., 1992. /у співавторстві.

Підписано до друку 17 вересня 1992 р.   Формат 60 x 84   I/I6
Папір друк. №3   Друк офсетний.   Облік.-вид. арк. I
Тираж 80   Зам. № 409   Безкоштовно

Друкарська ділянка УВК УДАУ

467958

AB 25.874

12

23